

19389

GOTLAND

Atlingbo

Landsmåls- och Folkminnesarkivet
Uppsala

26/2 1948

25/8 1948

Pettersson, Hugo, 1948

Svar på ULMA:s frågelista 27
Åkerns beredning

34 bl. 4:o

1 " stor 4:o

11 fotogr.

19389

03D

Jordbruksredskap.

Om det funnits något gemensamt namn för alla redskap och verktyg som använts vid jordbruket? Jo, det har det, och det är ordet "domingar"; ett ord som väl ännu användes ibland men nog hör till dem som häller på att glömmas bort. Men ordet domingar har en något vidsträckt betydelse och kan ävens användas om verktyg som icke direkt tillhöra jordbruket, t. ex. "smickare domingar." Det brukas icke i singular form.

Handredskap.

Några yxor som användes utom vid jordbruksarbete hade man icke. Vid rotkluggning av trääd tog man någon gammal yxa som det icke var så noga med. Att ha en liten handyxa med på plogen att klugga ur hinderarnas rötter med när man plöjde nyvelling var nog ganska vanligt. Det brukade jag själv ha när jag arbetade med sådant jobb. Lärovet var det icke brukligt att ha yxa med när man plöjde med "spitsplog" (årder).

Några särskilda klubbor att krossa jordklotter hade man icke heller. Därtill använde man en yxehammare eller en slägga med långt skaft eller vad man annars kunde ha som var lämpligt. Jordklotter heter på gottländska "mukelklimpar". Att "de namdar mukelklimpar" kunde vara rätt ^{ett} _{font}

lidsvändande arbete somliga är, men inte alla. Gräströv högg man sänder med en spade.

Är hackor över typerna fig. 2 och 3 välbekanta. Under 1800 talet var flåhackan (flåhacka) det vanligaste odlingsredskapet. Med den tidens ståtliga plogar och klana dragare vågade man sig icke på att plöja upp en nyodling innan gräströven först blivit avflädd med flåhackan. Den löshuggade gräströven hopisamlades i små högar som brändes. Detta arbete som kallades "att hacka u bränna" utfördes vanligtvis som btingoarbete av handelsbygden "arbetkarar". I min barndom på 90-talet sjöng denna form av nyodling på rista versor, och man började allmänt övergå till att plöja upp gräsvallen utan föregående föregående hackning, men jag kommer i alla fall ihåg att jag sett arbetet utföras och känt den illaluktande röken från de brinnande förhöjarna.

Flåhacktyp fig. 3 användes vid dikesgrävning när jordmånren, artingen det var grus eller lera, blev så hård att spadern icke bit på den. Den kallades för "pickä" och att arbeta med den kallades "att pickä". Den kom också till användning i gausgropen (ausgropi) när man körde grus (kärnde uss). En sådan har jag arbetat med många dagar. Den som typ utbyttas likväl snart nog mot den vanliga ^{dräp} ~~dräp~~ hackan som resterna alltid beagnade och som fort

fakta

blir populär även bland bönderna. Den kallades för korpi, och det namnet upptogs av gottlänningarna. "Ätt pickä" kom sedan att heja "ätt korpiä".

Några krattor att arbeta i åkerjorden med har nog inte brukats i den här trakten. Åtminstone känner jag inte till det. Det enda redskapet som under denna rubrik som är mig bekant är den som man avläsart gödsel med: 5:11. Sådana med 5 horn och helt av järn utom skaftet ha varit vanliga här intill närvarande tid, men jag vet knapptast om de kallas, trots att jag lottat av många gödsellåsar med en sådan. Jag tror vi få kalla den ~~den~~ för "i gödselbackä".

Kratta att mylla ner säd, hjälph för sammans ändamål och jordkvarv att söpa jorden från stenar med är alltså sammans obekant.

I min barndoms famns här på gårdens "i gammal gödselgräpi" av samma typ som 7:II men med något kortare "hänn" som hade järnbeslagna spetsar. Kan inte minnas att jag såg den i användning. Man hade redan då vanliga gödselgafflar av järn.

En spade av trä med skoning av järn stvel och höll "gödselgräpi" ställskaps i gamla redboden. Den var närmast lik fig. 8:1 men hade två överkant, avsedd att trampas på, och avrundad spets. Båda två voro funktionerade. Vid grävningarbete använde man vanliga järnspadar. En skyp

fel (uttal: höst k) fanns också, men även den var av järn. Ordet skovel
finns inte gottländskan men väl "skopä u skurar". Vilket av dessa ord
som närmast skall motsvara det svenska skovel må de lärde avgöra.

Både "skopar u skurar" funnos emellertid, och de voro alla av trä. "Sku-
rar" fanns det av två slag; dels "göselkurar ki kar: mer gösli i hänsar
mä," dels "snäiskurar ki kar: snäi mä". "Skopar hadde man för löda eller
pa magseimen ki häis' secl mä". "Jblont kunde man ha dem ki kar: snäi
mä u." Användningen av "skopar u skurar" av trä har fortgått ända fram
till nyskrivande tid. Numera borde det likväl inte vara så väsentliga
sådane i bruk.

Täckdikensgrävarnas redskap är jag inte riktigt hemmastaddad med.
Det arbetet har bönderna sällan utfört själva utan lejt arbetare till. Att
de ha ett redskap, som de kalla "slunggä" att kasta upp jord ur diket med,
vet jag emellertid. Täckdiksläkare och grävknäpp är okända.

"Järnsnitt heter "jämstaur" (järnstör). Utom vid stenbrytsning användes
den att "sla upp stul i järsti till ~~hemstap~~ hämstälpar".

Att krossa sten med slägga var nog ett tämligen okänt arbete för "de gam-
le". Det var först när man behövde bryta stenen till vägarna som
man fick börja "sla stain" på allvar. En stenslägga heter "i stainslägga".

Stensborrar med tillhörande släggor och claymanntit voro nog känsligen okända för gotländskbönderna, åtminstone här i trakten, ännu när alla kommo hit, vilket var på 90 talet. Särskilda borsläggor ha nog bönderna i regel icke skaffat sig, däribill g. ligger en nmidaskammare eller liknande, men stensborrar ha nog de flesta. En stensorra heter på gotländska "en stainbur".

Stensläpet är ett gammalt redskap, men det hör egentligen till körredskapen. På gotländska heter det "stainsläp".

Atlingbo i februari 1948

Hugo Pettersson

2mk. 30.3.78

Frågelista 24: Dragordningar.

6

Gottlämningen har alltid kört med par i åkern vid plöjning och harvning, såvitt kan varit ägare till ett helt par hästar eller dito oxar. Vild nämnda artiken har han icke använt någon form av ~~skackel~~ (göt. skaklā) utan endast draglinor som suttit fast i sken och häletots i svängelkrokarna. Draglinorna voro för i världens vanligen av tåg och kallades för "siltug" eller "siltreip" (silttåg, siltröp). När man hade draglinor av tåg hade man inga krokar på svängeländarna, utan i stället en grund urbakning på baksidan av svängeländarna ~~och~~ som gav fäste åt den ögla varmed draglinan avslutades. Vilde man korta in på linans lade man på ytterligare ett halvtåg eller två. Numera äro draglinorna vanligen järnkedjor och svänglarna försedda med krokar, men det gamla ordet "siltug" fortlever ännu.

Fig. 9: 111 är ganska lik en gottländsk embetsvängel. Två sådana, fästa i en större, storvängel, utgöra tillsammans med denna "i silbro" (en silbro) som är den vanliga dragordningen för ett par hästar och har så varit så långt någon kan minnas tillbaka. Vid plög och harv fästes silbron med en järnkrok, siltbrokrok, men vid en hestelstäng

Landsmålarkivet Uppsala 19389
Hugo Pettersson. 1948. ATLINGBO
GOTL.
Frgl. 27

Smulhu
H. P.

med en "bält" (bult). Sitter bälken fast i kispelen kallas den "nitkel" (nalkel). Tistel kallas "keisel". Något gemensamt namn för hela draganordningen innefattande timor och svänglar finnes icke, draglinorna hör till sken. Det har funnits några gammal inväntning för anspänning av hästar vid "keisel" som kallades "halsuk" (halsok). Min far betecknade om det, men själv har jag icke sett annat än vanliga "stängkoppelar" eller "bringstampar" som de förre oftare kallades. De kunna vara antingen järnkedjor eller läderremmar.

Orearna drogs haor och plog med en järnkedja, "dragkätting", med knok i båda ändar. Den ena kroken fästes i "ukä" (oket) den andra i redskapet. "Ukä" hölls kvar på mankurua med "hörnband" (hornband) som hängdes på hornen. Det fanns också redskap med fast "keisel" såsom "myllkammen" och gammalmodiga "spitsplogar" som drogs i "keisli". På denna brädes då en järnring, "hänk", med en knok som fästes i oket. På undersidan av kispeln fanns en fast knok i vilken hänken fästes. Hänken var också nödvändig då orearna spändes för en vagn, men då utövades dragkraften ofta med en kätting som fästes med en bält i kispelens nedre del. Att komma på gotländska heter "eisar" och pirka "sveipä" är väl bekant?

Krok, Änder, Trästök.

Alla redskap av denna typen kallas på Gotland för "spitsplog". Ordet
 ånder förekommer icke i gottländskan och krok och trästök ha annan be-
 tydelse. Plogar av trästöktypen med självräret stök som var krum-
 böjda i midre ändam och även utgjorde plogkropp och tillfäste kallades
 för "dröigtplogar", och den långa dragkroppen hette "dröigt". Plogar av
 "kroktypen ha kanske icke varit så allmänna, men jag vill minnas
 att jag likväl sett sådana. Någon plog utan järnbild har jag aldrig sett.
 * Vad ärendet beträffar avviker den vanliga gottländska typen ganska myg-
 ket från den som äro beskrivna i frågelistan. De ånder som bevarades i min
 barndom hade alltid framständer av järn, och stöcken eller ären, som här
 kallas här, satt röttlig i bakständeren, där hans inställning reglerades med
 kilar. Den stå som på figurerna betecknas med i har jag aldrig sett på nå-
 gon gottländsk plog. Vad manen på de olika delarna beträffar är det tyvärr
 nog så att de gamla benämningarna börja falla mig ur minnet. Man hör
 dem så sällan numera. Vad jag kan komma ihåg är att stöcken kallades
 för "dröigt" eller äs och bakständeren för "küst". Gulan (c) minnes jag intet
 namn på, men ditt betår på gottländska "bild". Dragfästet kallades för

(Fig. 15
i frögl.)?Landsmålsarkivet Uppsala 19389
Hugo Pettersson. 1948. ATLINGBO
GOTL.
Frgl. 27

forts.

"bränt" (bränd) men det var åtskilligt annorlunda än det som finnas på frågelistan figurer. När man skulle rösta potatis spikade man en smidställd brändskamp på bakstämmandens bögensida. Denna brändstäl kallades för "fyrbrända" och hade till uppgift att kasta mulden över potatisen så den blev ordentligt medmjölad. När potatisrättningen var färdig slogs "fyrbrända" åter bort. Viel yamponing av potatis hade man en liten "spitsplog" som drog av en häst. Något annat särskilt potatisändar förekommer icke. Ett kiva med ånder kallades att "spitsploga".

Länsplog och rist är för mig fullkomligt obekanta redskapstyper.

Plog.

Efter vad min ^{far} berättat för mig hade bönderna här i trakten i hans barn-
dom inga andra åkerbrukeredskap än "spitsploget" och träpinnkarven. I hans
ungdom kommo de första plogarna i bruk. Det bör ha varit i början på
1870 talet eller kanske något tidigare. Där bör nämnas att alla plogar med
vändskiva på Gotland kallas för vändplog. Benämningen svängplog har
icke varit bruklig eller ens käänd här. Det här ha funnits en mellanform
mellan ånder och vändplog med styre som en spitsplog men försedel med
~~vändskiva~~ vändskiva. Någon sådan plog har jag emellertid aldrig sett.
De synes ha använts endast under en kort tidarymd. Den första riktiga
funt.

vändplojen här på gården var en Åkersplog. Den fanns ännu kvar i min ungdom och jag har själv plöjt med den. Den hade is och styren (skalmar) av trä, och endast plogkroppen var av järn med fastriktande uppåtriktad rist. Annars var Överums och Ekorrhummars plogar, fig. 24, de vanligaste under min barndom på 90-talet, till dess att de amerikanska hjulplogarna kommo i bruk, vilket var ungefär vid sekelskiftet.

Så var det namnen på de olika delarna av en Överumplog. Det var styren, "störar," med tsamldag (stör i gärdsgård heter på gotländska "staur") ordet skadan finnes inte i gotländskare. Om störljärnen hade något särskilt namn kommer jag ej ihåg. Så var det även med "kniiven", risten kallades alltid för "kniiv" (kniiv). Vad dragfästet och ställinrättningen kallades är jag inte säker på. Men säkert är att det inte hette ankare eller grimfäste. Landspivran hette "landseisla" och slitsulan "slipskor", och nu var det inte mera som jag ^{kon} komma ihåg. Ja, förlåt! Vändskivan kallades helt enkelt "skivva" (skivva) och bitten "bild."

Att man hade en träskiv med sig för att stryka jorden av vändskivan var ingenting ovanligt. Den kallades "släiv" och behövdes ofta nog, ty de gamla Överumplogarna "släppte" inte jorden så bra som de moderna plogarna med soft understelskive.

Några andra namn än värdplog hade plogen icke. Under senare tid ha nog bönderna lärt sig skillnaden mellan en svängplog och en brytplog, men det har icke ingått i det dagliga talesättet.

Reparera en plogbill kunde man göra genom att "bankä ämt" den (smida den tunnare) eller "änfita" den (svetsa vid den ett stycke). Att transportera plogen på en ~~slaf~~ släpbräda, "ett fagsredä", var ganska vanligt, men den kunde också på äka i vagnar (rättare gödselkärra) när den skulle ut till åkeren. Någon folketto eller vidstapelse ifråga om plogen förstorn ej här i trakten, ett låta den bli stående ute efter man "skilt av" med höstplogningens anläggning ej vara fardigt men i hög grad slarvigt.

Sladel.

Vanligt och viktigt redskap vid värbruket. Den vanliga sladeltypen var (och är än i dag) ett par kamställda plankor med 13 a 14 busms mellanrum och förvärd med ett par stadiga trästavar. Över dem drastas ett löst bräde "sladelbräda" och på det har häckardens sin plats (sta på sladeln). Är han för tung, så att han sladdar sjunker för djupt, får han gå efter den, och i stället lägges stamar av lämplig tyngd på sladelbrädet. Är han för lätt får han ha stamar till ställning på brädet. Före kunde man ibland få sladdar som i stället för plankor hade ett par pappkamstavar med skarpa hörnen medåt. På större gårdar var det

forts.

vanligt att man hade en lång stadel som drogs av två par dragare, tvåparstadel.
 Skid- ris- och planirstadel äro däremot alldeles okända. Jäki heller visste man
 om några stadelar med harvtänder i, förrän de moderna stadelharvarne kommo i bruk.
 De ~~st~~ blevo föröfrigt icke heller riktigt populära bland gotlänningarna förrän de ping-
 traktorn som dragkraft.

Väl draganordningen beträffar hade emparsstadeln alltså tistelstäng, där
 dragboningen fästes på samma sätt som vid en vagn. Tvåparstadeln däremot
 hade ingen tistel, utan där fästes dragboningen direkt vid stadeln.
 Att köra stadel kallades att "slucka."

L. Larv.

Den äldsta harvtypen här i trakten var bratpinsharven, som någon sådant
 har jag aldrig sett. Min far talade om att den hade liknat en senare kiel slät-
 harv; således haft raka pinnar i en fyrkantig träram något liknande fig:
 27 eller 29. I min barndom var det tre harvtyper som voro vanliga och
 funnos på varje gård: "slät harven" med raka pinnar i fyrkantig-träram, brat-
pinsharven och klösen som hade böjda pinnar i trekantiga rammar. Klösen
 var den riktigaste harven. Den hade starkt böjda, billiknande pinnar och
 gjorde det bästa arbetet när det gällde att luftra upp jorden för sädden liksom
 den ensam var betrodde att mygla med det handdrädda utsädet. Bratpinsharven
 parti.

kördes före klösen när man skulle reda jorden till rådel. "Slottsharven" användes mest på nyodlingar och uppljorda vallar. Den kunde rista ränder grästorr.

Slottsharven var ofta i två delar som kunde fällas ihop när den skulle transporteras, men den som fanns här på gården var i ett stycke, fyrkantig med dragjärn-
stift ut i ena hörnet. Man fick binda i en hättingsstump att fästa selbro-
kroken i för att selbron skulle gå fri för harvhörnet. Klösen och krokpinn-
harven hade fasta, lodrätt ställda dragjärn med flera hål i. En järnräjsa med
en kort bult kunde flyttas upp och ned i hålen och därigenom reglerades harvens
djupgående. Gick den ij tillräckligt med ändla lade man stemar på den. Klös
och krokpinnharv hade ett styckhandtag (som man sällan använde) och vanligen
nio pinnar.

Att köra med harv kallades att "harvå" eller "klöså".

Vält.

Den gamla tielms trävävt kotte på gotländska "stuck" (stock) eller "stuck-
kel". Den här i traktens vanliga "stuckeln" var kul, icke tvärlad, och hade
tistelbång för helt par dragare. Den var hade rittbräck, eller också var den
gjord så att man kunde stå på den. Væl själva stocken var gjord av kam
jag icke bestämt säga. Ransända var det av ek eller något annat hårt
träslag, ty det var önskvärdt att den hade tjungel. Den var icke refflad eller
forts.

färpikad med slavor, utan slät. Vad de olika delarna hette har jag glömt bort. Numera är den bitt och hästet ersatt med cambridgvalten. Ett köra värt kallades ett "stucklä".

Stendrogen, "stainslepä", är förut omnämnd.

Mullskopa.

Mullskopa heter på gottländska "fäisä", och arbetet att köra den uppkastade dikesjorden från rearen ut på åkern med den lilla vakra att "fäisä". Den hade ett långt och stadigt, bakåtröjt handtag med vars hjälp den kunde drastas omkring när den skulle kännas. Sedan fick den släpa omvänd tillbaka till dikesvallen, där den vändes rätt och fylldes på nytt. Den hade tistelstängem fästad i två kedjor som hade sina fästas i mullskopans nickelkamrar, och dessa fästpunkter gävo det nödväriga nödvändiga stödet vid skopans kringkastande. Någon särskild dikesplög har jag inte reda på.

Anelra redskap.

Ognäsjärns och kungplög eller spackplög känner jag inte till, men i stället hade man förr i världen ett redskap som inte står omnämnt i frågelistan, nämligen "myllkamren". Där den inte förekommit på fastlandet. Den bestod av flera små vändplögar fästade i en gemensam fyrkant-
fests.

Landsmålsarkivet Uppsala 19389
Hugo Pettersson. 1948. ATLINGBO
GOTL.
Frgl. 27

stock. Myllkamben var på sätt och vis en föregångare till senare tidens skumpleg. Den lär ursprungligen varit avsedd att mylla med utsädet smel, vilket man förut gjort med "spitsploget", men så kom klöven i bruk, och den befunns vara lämpligare för detta ändamål. Sedan användes myllkamben huvudsakligen till bearbetning av träslan, "ansumplögning".
 Jag skall försöka att skaffa foto av den.

Atlingbo i mars 1948

Hugo Pettersson

Landsmålsarkivet Uppsala 19389
 Hugo Pettersson. 1948. ATLINGBO
 GOTL.
 Frgl. 27

Ink. 29.9.48

16

Höst- och vårplöjning.

Åker: Åker (gotl. akar) betyder odelad mark, inte fast mark i allmänhet. Under de öppna dikernas tid var åkern alltid omgiven av diken, men numera ~~händer~~ händer det ofta att fäddikeringarna är så fullständigt genomförda att inga öppna diken finnas kring åkern. Skyttet mellan två färor på åkern har inget särskilt namn, men stycket mellan två diken kallas, den tiden det fanns sådana, en brär. För några år sedan hade vi här på gården en dräny som var född på norra Gotland. Han kallade varje brär för en åker, men det var någonting nytt för mig. Det hade jag aldrig hört för.

Alla de ord i den långa ramsa som börjar med jordbrimpa är ockanta, och i stället för ärtland etc. säga vi ärtstycke, rostycke, pärdstycke (potatis = "järdpäror"). Trädgårdsländ kallas "kvartier" med stark tonvikt på rista stavelsen.

Plöjning.

Att ~~plöja~~ plöja heter på gottländska att plögä. Att "plög" reitning" var ett vanligt uttryck för i världen, och jag vill minnas att det betydde att plöja träslan, men det uttrycket här till det förgångna. Ingen talar

nu om att "plöje ordning" längre. Att "plöje haustplöjning" är däremot all-
jämnt ett levande begrepp och kommer väl alltid att så förbli, så länge
gotländsk jord överhuvud^{taget} plöjes. När man började höstplöjningen? Ja!
På den tiden man bröskade med slaga, lär man ha höstplöjt innan man
började med brökeningen på allvar. Under den tid man bröskade med dragare
var det trärform. Så ville man helst sluta brökeningen innan man började höst-
plöja. Men sedan man började med sockerbets- och annan rotfruktodling
finns det inga regler alls. Man får plöja när det så passar sig och hålla på
tills det har slut; d. v. s. om man hinner sluta innan jorden fryser till, vilket
inte alltid är fallet. Vid arbetstidens längd beträffar utföres höstplöjningen un-
der den tid av året då naturen själv bestämmer den saken "Utmå för hållt
afta, när de blir mörkt."

Vårplöjning har här utförts emellan i de fall då man icke hannit slutplöja
på hösten. Vårplöjd jord är avgjort bättre för värsädel än höstplöjd.

Vid plöjning har man alltid haft helt fria dragare för plojen om det varit
möjligt att få det. Under 1900-talet har det inte heller varit så ovanligt att få
se tre hästar framför plojen. Däremot har jag aldrig sett mer än två
orvar för en plog. Plöjningen har i regel utförts av en man som styrt både
hästar och plog. Endast vid särskilt svår plöjning, som t. ex. nyodling, har

en man kört hästarna och en styvt plogens. Någon tredje man som gått efter och vänt plogspilten har väl undant förekommit i vissa undantagsfall. Att rista före plogen har icke varit brukligt, icke ens på myodling. Har mycket man kunnat med att plöja för dagen vil jag icke uttala mig om. Det är så individuellt. Att plöja på förtjänst åt andra var just icke brukligt, och än mindre kom det i fråga att anlita värmlänningar eller andra fastlänningar till att plöja myodling. Gotlänningarna ha plöjt sina myodlingar själva.

"Att de är fört u härt till plöja" är en erfarenhet som man sommartid har fått göra många gånger. När jorden är lagom fuktig, så att det är lätt att plöja, säger man att "de är plöjningmyr".

Något särskilt ord för plogens djupgående vet jag icke. Man plöjde ankingen "djupit" eller "gamm". Ordet skamplöja har nog under senare tid kommit över från fastlandet. En fara heter på gotländska "ett fur", och det är den rännan där plogen har gått fram. Någon annan benämning har den icke än "plogfur". Den löstskurna jordskeivan heter "vändstilla".

Den orörda jorden bredvid "furä" har inget särskilt namn. Ordet "furballe" betecknar däremot den orörda jord som kan finnas i botten mellan tvänne föror. Vid plöjning med spebsplog blir det gärna sådana furbalkar, och det var för att plöja ränder dessa som man förr i världen vid "ansamplöjning".

myr =
fuktighet i
jorden.

[plöjning
andra gången]

18
Landsmålsarkivet Uppsala 19389
Hugo Pettersson. 1948. ATLINGBO
GOTL.
Frgl. 27

körde snett över första plöjningens färor. Vid väl utförd vändplöjning skall det inte finnas några "furbalkar". Färornas bredd regleras dels genom "siltbrons" inställning i draget, dels genom plojans styrning. Någon polktra som plojfar som skyddsmiddel känner jag inte till, men sådana har kanske funnits längre tillbaka i tiden. Det vändplöjda fältet har ingen särskild benämning.

Lyftläggning.

När man började plöjningen av ett fält beordre på hur det varit plöjt förut. Om man t. ex. hade en "tvär" mellan två öppna diken och där vid föregående plöjning blivit vänd mot diken så att det blivit en slutfärr i mitten, så började man nästa gång med att slå två kiltor mot varandra i denna färr. Att slå upp en sådan "vändrygg" kallades att "käöra parättning". Den upplöjda jorden under vändryggen hade istället särskilt namn. Lade tvären en vändrygg i mitten började man plöja längs "reisar" (dikeskanterna) så att det blev slutfärr där vändryggens varit förut. Skulle man plöja ett bökadikt fält körde man "parättning" i slutfärrorna, men då det där är längre mellan dessa, brukade man köra den mittersta delen mellan två vändryggar "inikering", d. v. s. vända åt vänster så att det blev en slutfärr mitt emellan två vändryggar. Så har jag åtminstone själv plöjt den tiden då jag ännu verkade med det arbetet. Slutfärr heter på gotländska "slutfärr", men "vattenfärr" är en an-
färr.

Landmålsarkivet Uppsala 19389
Hugo Pettersson . 1948. ATLINGBO
GOTL.
Frgl. 27

nam sak. Det är en fjära som köres upp med shta spetsplog ankarna för
 vattnets anvinning. Det har vanligtvis varit i myrsida höstnäs fält
 som man kört upp sådana "vattenfur". Att plöja två gånger i samma
 fjära för att få mera mylla har inte varit brukligt. Att plöja som fig.
 37 visar har nog en och annan försökt sig ^{på} men riktigt populärt har
 detta plöjningsrätt aldrig blivit här i trakten. Om det haft något
 särskilt namn kan jag verkligen inte säga. Plöjningen vid "tvärrarna"
 ändar vanligtvis mot de andra fjärrna, kallas "förplöjning", och den har
 kunnat utföras på olika sätt. Vore "tvärrarna" förbrukade med dikesbroar
 i båda ändar av de öppna dikena kunde man ~~ha~~ köra runt åkern ~~om~~
 om man lämnade en lagom bred jordrensning längs längsidorna. Något
 särskilt namn hade en sådan renning inte. Fanns det broar endast i en än-
 da av dikena fick man plöja "förplöjning" samtidigt som man plöjde "tvärrarna".
 Den sida som hade dikesbroar kunde man ju plöja efteråt om man lät plögen
 gå loss tillbaka när man kommit en fjära fram. Att plöja på det sättet
 kallades att "kärva u kärva fur". Det kunde hända att man tillämpade
 den metoden även när man kunde ha kört runt omkring åkern. "Att kärva
 rent slaga ^{en fur} "Körning rännar" kunde vara ett ganska besvärligt arbete, in synnerhet
 om man hade en vänderhäst som var rädd för diket. Då kunde det nog be-
 foras.

6
 hövas en man till hästarna och en vild ploggen, men för det mesta fick man klara
 sig ensam. För "förplöjning" gällde samma regel som för annan plöjning;
 hade den vänta från diket den ena gången skulle den väntas åt diket nästa
 gång. Särskildt fält brukade man vanligtvis köra runt omkring vid "för-
 plöjning", såvida man icke fördrog att "kärra u hämta fur."

Att plöja gräsvall heter att "plöja upp vall." Några andra ord eller ut-
 tryck i samband med vallplöjning vet jag icke. Att "plöja ryggstubb" är na-
 turligtvis det samma som att plöja höstplöjning. Att plöja härrstubb nämnes icke;
 det finns det så lite av på ^{huvu} Gotland.

Att "plöja koringar" är ett okänt uttryck. Tar ploggen för mycket eller för litet i
 sig heter så "plöjar man krotket". Att "plöja gent" (roket) är en bedragsakt. Om
 tilltan åker ihop framför ploggen "payrar då före". "Plöj mitt yvar tvärrar" gjor-
 de man för tvärriden med spetsplog vid "ansensplöjning" av träden, men det är lång-
 isen. Med vändplog förekommer det aldrig. Att plöja så att varje tillta kom-
 mer att ligga på ett opligt underlag är en fullkomligt okänt metod.

Träckerbruk och gädsling.

Träcker: "i träcke, träckesjävel." eteke, fälad, obekanta betänningar. Någon
 motsatsbetänning mellan träcke och tvärrid åkerjord finns ej heller. Någon
 annan betydelse av ordet träcke är ifråga om åkerjord vet jag ej. Anas-
 tenti.

slättermark slogs varje år. Att använda trädesäkrarna som betesmark för får var ganska vanligt. Att kor betade i trädesäkrarna var nog inte så vanligt förr i världen, men när man började införa 1900-talet började valla husandlucern på träden (betoträda) brukade korna få beta av "kumlen". Skumera och/eller husandlucern var mest till slätter eller fröskörd. Att låta vinn gå lösa utomhus har inte varit brukligt i min tid, men bör ha förekommit längre tillbaka i tiden. Flyttbara fjäddor på träden ha inte förekommit.

Man brukade ^{icke} göra något åt ogräs på träden före första plöjningen annat än att låta fåren beta där. Första gången plöjde man alltid träden med vändplög sedan denna kommit i bruk. Det borde göras mellan vändplögen och mid-sommaren, och samtidigt borde gödset köras ut och plöjas in. Mellan slätten och skörden plöjde man andra gången (plöjde ansen) sedan den första plöjningen fört jämnats med sladden vid inträffande regnväder (sladdningarna). På 90-talet utfördes denna "ansenplöjning" ofta med spetsplög och smedkörning över "brävarna". Ibland användes också mjölkkanter. Skarvning av träden för att hålla efter ogräs brukades nog inte mycket på den tiden, klösen var nog inte särskilt lämplig därtill, men det har brukats mycket i senare tid. En kultivator med järnfotbollar kan fullkomligt ta döl på allt rotgräs på en träda om den köres därmed bidräckligt många gånger på

fort.

8
 sommaren. Ett samla ihop ihop rötter av kvickrot och annat ogräs har
 man nog varit med om. Tyvärr!

Skaffa bort stenar från åkern under det den lög i träde var gammal
 vanligt arbete, men det kunde också utföras vid andra tidpunkter, t.ex. höst-
 plöjningen. Mindre stenar bröt man upp med spilt och körde bort, de
 större ville man gärna gräva med i gropar. Han var rädd för dy-
 mamit. Annars var det nog vanligast att man sprängde dem. I äldre tider
 lade man eld på stenar och brände sedan vatten på dem, men ~~resultatet~~ resultatet
 av denna metod var nog tämligen skott. De upptrubna stenarna lades
 gärna i rösen (stainhoppar) på någon plats där de inte gjorde någon skada.

Att lägga upp stengårdsgård har jag inte varit med om eller sett utföras
 under min tid, men sådana från äldre tid ha funnits här i trakten. Man
 ha både "stainhoppar" och "staintämnar" vandrat i makadamkrossen.

Dikning.

Dikningsarbeten utfördes i regel under trädsåret. Tre famnar var ett
 vanligt arbetsmål mellan två öppna diken, men det kunde variera. Det var
 inte heller alla "kvävar" som hade rektangelform. Vanliga åkerdiken voro minst
 två spadtag djupa, men oftast något mera. Bredden i jordytan var väl unge-
 för två adnar skulle jag tro, men kan inte säga det bestämt. Anslutningsdiken
 fots.

vore både djupare och bredare. Sänkor i åkern, "säurdalar", kunde vara "botten
rännor".

Ätt olika bette att "gräva diken"; ett större dikeningsföretag "ätdiken-
ning". De större utdikeningsarna av mynnar och runka marker utfördes
huvudsakligen av s.k. rallare av vilka de flesta vore från fastlandet. Men
även gotlänningar arbetade i "kanalar". Traktens bofasta arbetare brukade
passa på och deltaga i arbetet om ett utdikeningsföretag var i gång i närheten
om de hade krafter och förmåga för ett sådant arbete. De flesta rallare som
kommo hit till Gotland vore småbönder, men ävens andra landskap kun-
de vara representerade. Dikning ansågs nog som ett tungt arbete, men icke
vårre än att en frisk karl med normala kroppskrafter kunde utföra det.

Dikenssnöre kallades för "dikesleimä". När "leimä" var spänd gick
man och stack med spaden längs den i smid riktning (den lutning stäm-
ten skulle ha) men utom att lyfta någon torva. Detta kallades för att "stikka
in" eller "stikka av", jag minns icke riktigt vilket. Själva grävningen av
de olika spaddagen hade ingen fast särskild benämning. Att jämna
kanterna kallades att "slänta". Den slutande sidan av diket hette "slänt".

Dikets kant i dagytan hette "dikesrain, akarrain". Att "de akarrainar"
var det sätt var på gamla tidens "arbetsskarar" skapade sig vinterfoder till
fonto.

sina kor. Att jämna av dikenbotten, dikenbotten och kasta upp jorden:
 "skutä luttum u kast' upp järde". Att ränna gamla diken: "rännä dii-
 kar". Att rödja för dikeningen: "ryddä". Vad den upplöjda remsan
 längs åkerremsan beträffar så plöjde man så nära man kunde komma. Var
 den mer än en kvarts aln bred var det särdeles dåligt plöjt. Att man sporde
 den för gränsstens skull tror jag knappast förekom.

Bemärkingar på olika slag av diken: kanal, avloppsdikä,
 vanligt dikä i en åker, gränsdikä mellan två gårdars ågor och bäckdikä.
 Flera bemärkingar vet jag inte. Vattenfärer grävdes inte ut som kördes
 upp med spetsplog som förut sagts.

Bruket att lägga bäckdikem är rätt gammalt. Administrera hade
 min far lagt några stembäckdikem före min tid. Självt har jag varit
 med om att lägga sådana i min ungdom. Att lägga bäckdikem
 med klavet gårdselvirke var mindre vanligt, min förekom dock.

Som bäckningsmedel över stenarna använde man halin. När man
 först började använda tegelrör kan jag icke ange exakt, men det var
 väl ungefär vid sekelskiftet. Sedan fortgick bäckdikningsarbetet ^{rakt} vid
 tiden för det första världskriget var det mesta av Atlingbo åkerjord bäck-
 dikad. Detta arbete utfördes huvudsakligen av trakten's böfasta arbetare.
 Forts.

Namn på den ur diket uppkottade jorden: dikesmull, kanalvall.
 Om den uppkottade jorden var en större mängd använde man gärna
 "päisla", var den en mindre, t. ex. efter rensning av ett gammalt
 dike, kunde det hända att man spredde det med spaden. Kanalvallar
 plöjde man ibland ut där de lågo om det var god jord. Vid täckdikning
 kastas mulden tillbaka i diket sedan rören eller stenarna blivit nedlagda.
 Att jämna ut dikesjord kallades inte att planera. Att ta bort brida,
 grövrika renar med plåhaka har jag aldrig varit med om, men däremot
 har jag flera gånger gjort det med spade. Det hette "att gräv av reinar".
 Att sönderläta torven med spaden: "hugga surselar torr". "Bra fall" var
 något som var mycket önskvärdt vid dikning.

Dikebroar i åkrarna byggde man vanligtvis av sten som korta täck-
 dikesstampor. Broar av trävirke kunde också förekomma, men flytt-
 bara broar har jag mig ingenting bekant om.
 Höelning.

Att göda en åker hade icke mer än en benämning: "att göda a-
 karn". När en åker väl gödd hette det att hon var "välgödd" eller
 "uppgödd". Motsatsen att hon var "magar" eller "äutsugen". Olika
 sorts.

gödsel: stallgösel, kobhärgösel, lambgösel, svinngösel, hafsngösel.
 Något annat substantiv för gödsel, t. ex. djunga, brukades icke här i
 trakten. Uttrycket gullhöj för gödselhögen obeckant. Har det f. ö. ese-
 nstiterat någon ammamatsam är i närlig Bösiö's predikningar?

Gödselhögen hette göselhöj och ingenting annat, sak samman med
göselvatten, men gödselbrunnar, som är en mynars tids uppfinning,
 heter urinbrunn om det ska vara fint. Att använda olika slags gödsel
 för olika växtarter brukades icke, gödseln lades först och främst un-
 der velet. Att utöka gödseln med halm var gammalt vanligt, men gran-
 nis användes icke. Att bränna ris och bräte på åkrarna är ju vanligt, men
 det kan icke betraktas som avsiktlig gödning; det är mera för att bli av
 med det. Blott som jordförbättringsmedel behövs guskelov icke på Gotland.

Den första konstgödning som användes var superfosfat, som de gamle kallade
"guano". Den lades ~~ut~~ förtärligt under hösttiden, och det har man gjort så
 långt jag kan minnas tillbaka, och kanske ännu längre. Sedan kom sockerbit
 och magroddling ~~och~~ ^{och} krävde betydligt ökade mängder av konstgödning av alla
 slag.

Gödselkörning: "kärra gösel". Någon särskild "gödselmark" visste man
 icke om, men i den gamla tiden var det regel att gödseln skulle vara utkörd
 forts.

före midsommar. Sockerbetodling och halvträder ha sedan rekat afskilligt på den regeln. Om det var vanligt under min barndomstid att köra ut gödsel under vintern kommer jag icke med säkerhet ihåg, min far brukade i alla fall icke göra det. Under senare tid har det ju varit ganska vanligt, men den vintertid utskända gödseln lägges alltid i stora högar, icke i småhögar, och någon spredning av gödsel vintertid förekommer icke, ej heller brukar man sprida gödsel på gräsvald.

Hördoms vid gödselkörning var nog desamma både sommar och vinter, fast man på vintern hade dem på kälkar istället för vagn. Det vanliga var "gödselkärna" som hade gavel fastsittande på botten och två löstagbara "sidfjälar". I auktionssammanhang kallades hon "sättare", ett ord som de gamla icke kännde till. Man kunde också köra gödsel med tre lösa fjälar, varvid en lades till botten och två med lämpligt stöd ställdes på sidorna. Om sidorna "gödsel-fjälar" fanns ett gammalt rim:

Galmen i Bäl
 slo famen ihjäl
 mä i gödsel-fjäl.

Handredskapet vid gödselarbetet har under min tid alltid varit en "gäns-gaffel" av järn. Vid avlastningen i småhögar om sommarens använde
 fots.

man en sådan med böjld "tanze". En gammal flåstake dugde också. Det var ganska vanligt att kvinnafolket hjälpte till med gödselarbetet, men oftare med spridningen på åkerns (spriclä gösel) än med påkastningen i göselhögen. Vid gödselspridningen användes intet annat redskap än gödselgaffeln. Någon form av pestlighet förekom aldrig i samband med gödselarbetet. Sedan vändplojen kom i bruk plöjdes gödseln vanligtvis med med denna.

Under hösten förekom ett slags gödselspridning i ängsmarken, i det att man då med en s.k. "göselkorsä" gick och slog ut de "rakor" som boskapsen lämnat efter sig under sommararbetet. Det kallades ett "fränkä" eller "korsä" gösel.

Vår- och höstjädel.

Gemensamt namn för alla värbeten i åkern? Ja, det är "värbräuk," och det är ju just vad man nu här som bäst håller på med. "De är sanningstid, de som kom teilt i år." "I sinnessen teilt blir de väl teildar li ra haustsedli u, för den ssum livar u har hälsu." Något särskilt namn för den areal som som besås med värsäl vet jag icke, och ordet ladingödel är obekant, men de gamle kallade gärna vären för "ladingen". Ordet forts.

"lodis.dinghu" är ännu icke helt och hållet bortglömt. Det har emellertid ingenting med räsning att göra. Det betyder värbrotthet.

"Jördi bärkar av, u akern veitvar. De är beidar till änt u sladelä. Da far man si um jördi fallar bra, edlar ha ör härrel u klimpu. Sum-tiä är kam ha vorä förkeräcktit härrel u hoprumni, u da är de int gult u fa en klokar räsingsbädel av na. Om jördi är för säur när man börjar harvå så ha skivar si edlar man kävar upp säurklimp skall man hellar vänta hitta kitta hableir så ha myldar si. Da ör ha tjändi till harv uppr u sa si, ~~u~~ man man börä har äntslä så de räcker till."

Man kommer en hel red med icke. Man brukade icke stamharva på vären utan plöjning, icke harva veli så på ^{var i jorden} sankta marker medan hjälen, icke så på flögjörorna utan försämele harvning och icke utföra en del av bearbetningen efter sädden.

Om man tänker på värbruket på 90-talet så var följande följande:
När åkern vitnat jämnade man den med sladelen. Vid den efterföljande harvningen körde man först med kortpinnsharven och efter den med klösen.
Singo harvarna icke tillräckligt djupt lade man sten på dem. Denna harvning ansågs i vanliga fall tillräcklig för att skapa räsingsbädel. Sedan jämnades åkern med sladeln före själva sädden. Utfördes denna för
forts.

handel myglades uträdet med med klösen. Därefter vältades äkern med "stucken" (slätvältern), och så var det färdigt. Mot slutet av 90-talet hade man ringvältar på de större gårdarna, men de användes mest då "jardi var smaktimpfi", och till att välta de hörsädda vetefälten. Dem har man alltid brukat välta om våren, men däremot har man aldrig vältat rågen vid denna årstid. Vad harvningens beträffar skedde denna länge med plögjärnen så länge man hade öppna diken. Det fanns intet särskilt uttryck därför. Att man smelharvade kan jag inte minnas. När man hade kört från den ena ämdalen av "kvären" till den andra och tillbaka igen hade man kört "ett slag". Lämnode man något oharvat hade man ~~en~~ "käört i jämte", vilket borde undvikas. Sönderläggning av stora "klampar" för handet förekom nog oftare före hörsädden än för vårsädden.

Så var det själva sädden. Några säddningsmärken kan jag inte komma ihåg att de gamla hade. Tiden för vårsädden växlar ju mycket för varji år a lloft-tesom våren kommer tidigt eller sent, är regnig eller torr. Av sädden för handet har jag rätt svaga minnen. När jag var ungefär 10 år köpte min far en radsäddningsmaskin i kompis med en gammal. Det vanliga var nog att husbonden själva sådde säden. Kvinnor sådde aldrig här i trakten. Säddningsmannen bar sin "sakorg" i en rean eller ett båg som han hängde över
ports.

nackem. På främre kanten var ett handtag som man höll i med vänstra handen medan man sådde med den högra. Man sådde endast med en hand. Min fars säkorg hade en bunn brädbotten och kanten av något slags flätverk. Den som blev besädd när sämingsmannen gick fram kallades "ett seksamål." Några stakar tror jag icke att man använde, icke heller att man drog några fåror över åkern. Något mera kommer jag icke ihåg om sådden för hand. Sämingsmaskinen infördes här i trakten admanat på 70 talet. Vid seklets slut hade varje bonde i socknen som gjorde skäl för benämningens egen sämingsmaskin eller del i sådan.

Vattenfåror körde man endast i höstsådesfälten, och någon andra ledighet eller något slags firande efter såddens avslutning kom icke ifråga.

Sädd av ärtor, rorer och lin i äldre tidur har jag ingen kunskap om. Här på gårdens såddes intetdera i min barndom, och lin och rorer såddes inte i hela socknen.

"Fregarelskvarteri" grävdes om hösten. Om vårens grävdes de äter varefter de "rättes" med vanliga "reivar" (räpvar). Efter "räkningen" "smörlos di" inelades i "säsgar" och voro sedan färdiga att rättes och planteras. Vanliga köksväxter som odlades voro: Boncl- och "gäulbönor" (bruna bönor), lök, morötter, palsternackor, rödbetor, kålrötter och tidig potatis. Odling av sockerärtor, gurkor och ^{och vittkål} ~~passiflor~~ förekom ännu.

Ettåriga Ettåriga sommarblommor odlades ganska mycket, kanske mera än nuförtiden. Det var en föregångare av mjiltör, lövkojor, astrar och pilloss som var storartad. En man i från Norrlanda som hette Körtby brukade köra omkring och sälja blomplanter. Arbetet i brädgårdar utfördes huvudsakligen av kvinnfolk och barn. Det var enbart med grävningen som kantar någon gång kunde hjälpa till.

"Störa pölar" gjorde man efter det att värsädesräddan var avslutad. Den äkerbit som skulle vara till "pörstycke" hade blivit sladdad samtidigt med den övriga äkern och kanske slättnavel men sedan fått ligga.

Före potatisrättningen kördes den upp med spetsplog, ofta smedfärdigt. Vid rättningen kördes varannan pära tom, och "pyrredu" kastade då mullt över den "kastade" potatisen. När rättningen var avslutad brukade stycket jämnas med sladden eller "stuckeln". Stora potatiser skuroas sönder före rättningen, men icke medelstora eller mindre. Voro de små satte man två på samma plats. Att kasta potatisen kallades att "ympa" den. Det utfördes med en liten spetsplog dragen av en häst.

Efter sädden fick säd och ogräs i regel sköta sig själva och växa tillhopa allt in till skördetiden. Någon slättnavel efter sädden förekom icke annat än i de fall då jordytan blivit så hårt hopslagen av regor att brodden

forts.

19
 icke maktade genomtränga hemme. När "flugparren", som var den tidens
 värsta ogräs i kornet, blev adlt för svår brukade man för tillt vidt slå av
 de värsta hundarna till foder när säden stod grön. "Sinnappur" (vildsinna-
 en) som därnäst var värst bekämpades ibland med uppryckning för
 häm, men för det mesta fick adtsammans växa. Potatiser besvarades
 man icke så mycket av den tiden, ty folket skötte sina trädor väl.
 I potatislundan höll man mest efter ogräset genom "gymningarna".

Atlingbo 9.8/4 1948

Hugo Pettersson

Landm. Uppsala 19389
 H. Pettersson 1948. ATLINGBO
 GOTL.

Fotografierna.

- 1) Sammal "driegt plog" med kort "driegt". Bilden är borta och handtaget på ^{kvisten} styret avbrutet.
- 2) Lång "driegt". Själva plozen och kvistens spärlost borta, men de ha varit av samma typ som bild 1). En sådan plog kunde endast dragas av oxar.
- 3) Skyllkamr. En av "plogarna" är borta. De ha ursprungligen varit fyra.
- 4) Kottepinnsharu från 90 talet. Nio pinnar. Skyrstängsen är skadad.
- 5) Blös från samma tid. Samma antal pinnar.
- 6) Sockerbetlossare, henngjord, från seklets början. Tyvärr syns inte själva "billen". Den är böjd i rätt vinkel mot den medåtketade järnstängsen och har sjunkit ned i mossan, men den sträcker sig ungefär så långt som styrets beslag på åsen.
- 7) Som syns äro ovanstående fotos tagna i ett ämge, och här är det "häns" vari redskapen förvarades. Närvarande ägarins farfar köpte på sin tid en gård av ett utpattigt gammalt äkta par och byggde åt de gamla en undantagsstuga med tillhörande "kottäns" i ämget. Själva stugan återflyttades i senare tid till gården för att tjäna som drängstuga, men "kottäns" står kvar i ämget, och n. v. ägaren, landstingsman P. Rahlström, Lilla etelings, använder det som förvaringsplats för uttjänta redskap.
- 8) Spetsplog av den typ som var vanlig på 90 talet. En hämligen liten plog.
- 9) En hämlstjuga (hämlstjuga). Skaptet och de båda järnspetsfärdelade hornen äro vuxna i ett stycke, en åstektstycka. Det tredje hornet, "hämlingen", är av sn. Dessa båda redskap tillhöra underhållnad, och bilderna äro tagna hemma på "borgarden".
10. Hugo Pettersson med "göiselkoxu" färdig till attack mot "i korukä".
11. Omtagning av nr 8.

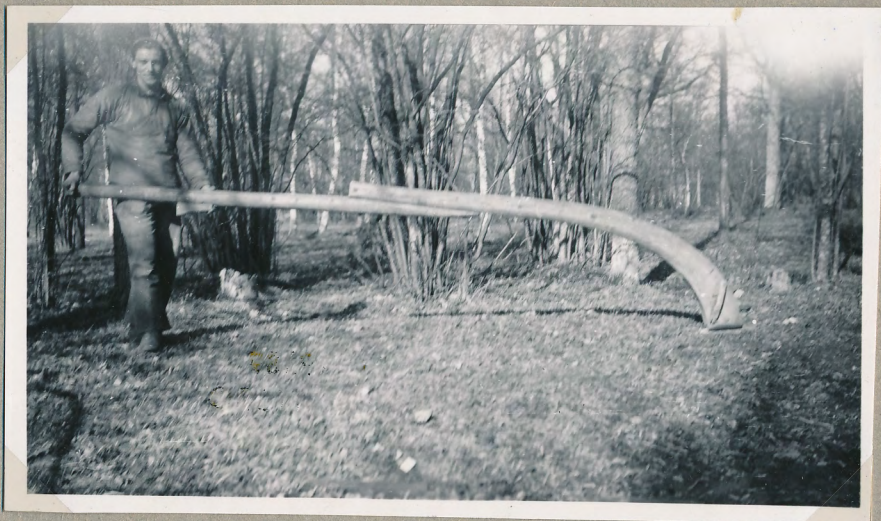
Hugo Pettersson

Film nr 6391

1.

Foto: Hugo Pettersson 1948

Film nr 6392

2.

Foto: H. Pettersson 1948

6392

Film nr 6393

3.

Foto: H. Pettersson 1948

Film nr 6394

4.

Film nr 6395

5.

Film nr 6386

6.

7

film saknas

Film nr 6397

8.

Film nr 6398 9

Film nr 6399 10

Film nr 6400 11